

РАТКО БУРОВИЋ

НЕКОЛИКО ПОДАТАКА — ПРВИХ ПО ВРЕМЕНУ

I — ПРВИ ФИЛМСКИ КАДРОВИ СА ЉУДИМА ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ, И ОКО ТОГА

I

Посредно, стицајем догађаја, Црна Гора је ушла у саме почетке стварања кинематографије уопште.

Девет мјесеци послје прве јавне филмске представе у свијету, снимљени су први кадрови са људима из Црне Горе.

Било је то октобра 1896. године у Риму.

На непуну годину прије тога, 28. децембра 1895, рођена је кинематографија. Односно, почела је историја филма и филмске индустрије. Тога дана, у Паризу, лионски индустријалци браћа Лимијер (Lumière, Louis et Auguste) дали су путем свога изума — кинематографа, прву филмску приредбу, са наплатом улазница. Пошто су првих мјесеци, исте године, обучили у овом занату већи број филмских сниматеља и приказивача, манипуланата кино-пројектором, почели су да их шаљу по европским земљама да приказују а и да снимају филмска документа и кратке филмске репортаже о актуелним појавама и људима.

Тако се једна путујућа група браће Лимијер (Société Lumière) нашла и у Београду, гдје је њихов кинематограф приказивао „живе фотографије“, од почетка до краја јуна 1896. године.

У последње дане овог јуна, на Видовдан, боравио је у Београду књаз Никола, у званичној посјети Краљевини Србији. Дневна штампа је тада јавила да ће, због посјете књаза Николе, кинематограф у Београду остати дуже. Могло се очекивати да ће гости из Црне Горе присуствовати некој филмској пројекцији, као што је присуствовао и краљ Александар са својом мајком. Исто тако, да би могло доћи и до снимања ове посјете, што су, у оваквим приликама, уобичавали Лимијерови људи. Али, није познато да су књаз Никола

или чланови његове пратње присуствовали некој од ових филмских представа, а нити да је тада извршено филмско снимање.

Једно и друго уследиће касније, исте и следећих година, а повод биће свадба црногорске књагиње Јелене и италијанског пријестолонаслѣдника Виторија Емануела.

II

Вјеридба, а поготово спектакуларна свадба црногорске принцезе и принца од Напуља, по старом, 11. октобра 1896, били су један од најатрактивнијих догађаја те године. Један од оних који је, за кратко вријеме, потиснуо чак и тадашње италијанско-етиопско ратовање и његове посљедице (1895—1896).

Слично овоме представљало је и крунисање руског цара Николаја II и царице Александре, маја 1896, у Москви, којем је присуствовао и књаз Никола, са своја два старија сина.

Иако су Лимијерови сниматељи снимали овај крунидбени церемонијал и, том приликом, остварили први филмски журнал уопште, у њему се нијесу нашли књаз Никола или други неко из његове пратње.

Већ до тада овај владајући књаз Црне Горе био је удао своје три кћерке за три европска кнеза. Послије вјеридбе још једне кћерке, овај пут са „књазом од Неапоља“, будућим краљем Италије, инострана јавност назвала је књаза Николу „тастом Европе“.

Те сродничке везе, и доцније нове удадбе и женидбе, у условима искључиво династичке аутократске владавине, дјеловале су у многоме на политику, економску и културну оријентацију и стварност Црне Горе. Те црногорске одиве поприлично су се мијешале у унутрашњу и спољну политику Црне Горе, доста по узору на стрину њиховог оца, књагињу Даринку Данилову, која је умрла 1892. године.

Овом удадбом, поред руског, постаје све знатнији италијански утицај на двор и уопште на живот у Црној Гори. У томе ће будућа италијанска краљица играти понекад и значајнију улогу, поготово у свему што се тичало интереса династије Петровића и групе Црногораца наслоњених на италијанску помоћ, у њиховим политичким комбинацијама.

То се нарочито осјетило и изразило крајем и одмах по завршетку првог свјетског рата, па се и продужило у току другог свјетског рата, до капитулације Краљевине Италије. Уз остало, краљица Јелена, можда донекле и због својих умјетничких склоности — писала је стихове и сликала, дјеловаће врло живо и на подручју културе, па ће, на пример, њеном иницијативом, италијански сниматељи неколико пута боравити и снимати у Црној Гори, најдуже у доба јубиларних свечаности 1910. и 1912, у црногорско-турском рату. Сем тога, она ће, заправо, бити финансијер, а можда и сарадник на сце-

нарију, и првог дугометражног играног филма из црногорског живота „Воскресења не бива без смрти“ („Non c' é risurrezione senza morte“), који је први пут приказан у Риму, 14. априла 1922. године.

У славу ове брачне везе, младенаца, савојске и Петровића династије, добробити и пријатељства два народа, која „Јадранско море не раздваја него спаја“, испјеване су, том приликом, многе, изразито поданичке, пјесме, написани многи хвалоспјевни текстови, учињене многе фотографије и манифестације зближавања.

У томе се, тада и касније, натјецало доста пера, колико са црногорске толико и са италијанске стране, све до једног D'Anunciја („Per la Regina, Canti“). То су пратили и преводи са једног на други језик, из свих дјелатности обје земље. Чак су објављивани у Црној Гори, упоредо, оригинали и њихови преводи, као, на италијанском и нашем језику, у „Гласу Црногорца“, крајем 1896, чланак извјесног Т. Аргонидиће „Арбанашка звијезда“, што се односило на принцезу Јелену, названу тако према Albania Veneta, некадашњој административној јединици из времена млетачке окупације једног дијела Црне Горе. У текућој италијанској књижевној фељтонистици тада су настале и многе новеле са црногорским мотивима.

Разумљиво, у свему овоме, књижевни радови књаза Николе имали су предност. За кратко вријеме, 1897. и 1899, појавила су се, на италијанском, два превода његове „Балканске царице“, док је превођење „Горског вијенца“ дошло на ред тек 1903. године.

Додуше, било је и другачијих гласова, ван ових прославних и панегиричких. Такође, у основи, политичких.

То је потекло, у првом реду, из црквених кругова — руских православних и италијанских католичких. Повод је био прелаз у католичанство Јелене Петровић, што се обавило у Барију, прије вјенчања.

Преко овог случаја обје цркве пребијале су своје старе и нове рачуне. Руска православна црква, са дијелом двора, овај чин није одобравала, док је католичка њим била презадовољна. Користила га је за пропаганду уједињавања хришћанства око једног вјерског пастира, разумије се, римског папе. Овоме се оштро супротставио православни клер. И званична руска штампа.

Са руске стране, није остао поштеђен ни књаз Никола, као отац, господар Црне Горе и „вјерни син православља“. Оптуживан је да је, одобривши прелаз своје кћерке у другу вјеру, прекршио завјет предака. И слично.

Нашавши се између ове брачне везе која је њему и двору, вишеструко, одговарала и могућности да се поремете његови односи са царском Русијом, почео је да се правда, објашњава свој положај, интимне и опште разлоге. То је радио, као зависник, погнуто, најопширније у разговору с дописником „Петербурскога листка“. Слично је говорио и Фердинанду, бугарском књазу, у писму од 27. августа 1896, спомињући чак и Вартоломејску ноћ.

О овоме питању, у цјелини, професор А. Александров објавио је, у Казању, новембра 1896, дужи напис, са примјерима из историје Црне Горе о њеној вјерности православљу, код Александра поистовeћеног са независношћу. Такође и са ставом да су Црногорци само православни, а остали љспутници, што је, увелико, било блиско и књазу Николи, и што је једна од, не само његових, заблуда у односу на црногорски етничон.

Јасно је, да у овим полемикама, није било битно како је ријешено питање религије у брачној вези једне православке и једног католика, већ се ствар тицала премоћи два утицаја у Црној Гори — руског и италијанског. Од руске стране, то је било супротстављање уопште италијанском економском и политичком продирању на Балкан, а посебно италијанско-црногорским односима, који су постали све активнији, а Црна Гора привредно све зависнија од Италије.

Да би умирили руске званичнике, на Цетињу је баш те исте године кад се удавала принцеза Јелена, штампана „Споменица вјеридбе и вјенчања црногорских књагињица Милице и Стане“, које су биле већ поодавно удате за два руска кнеза. Сем овог разлога, тешко је претпоставити било који други за објављивање ове спомен-књиге. Јер, обје кћерке књаза Николе вјенчале су се у Петрограду седам година прије овог објављивања, 1888, јуна и августа. Доказ је такође и закључак у приказу ове публикације, у „Лучи“ (1896,5), гдје се каже да су овакви догађаји, као удадбе црногорских принцеза, од огромног и трајног значаја за читав црногорски народ, не само за његову садашњост, већ још више за његову будућност, „којом он данас искључиво и живи“. Јасно је да се, при том, највише мислило на савремену свадбу, у 1896. години.

О читавој овој игри око удадбе Јелене Петровић оставио је изворне записе, до сада необјављене, војвода Гавро Вуковић, тадашњи министар спољних послова Књажевине Црне Горе.

III

Један од многих Лимијерових приучених кинооператера и сниматеља био је и Анри Л Ђер (Henry Le Lieure), професионални француски фотограф, који је прво радио у Торину а потом у Риму.

У његовом фотаграфском студију у Риму (Studio fotografico Le Lieure) дате су, 13. марта 1896, прве филмске пројекције у Италији („proiezione animate“), које су остварене помоћу кинематографа Лимијер (Cinématographe Lumière-Frères). Јер, домаћа филмска производња у Италији почела је тек 1905. године.

Као „ловац на слике“ („chasseur d'images“), како су тада називали сниматеље, Л Ђер је, за Лимијерове филмске актуелности, снимио, октобра 1896, у оквиру филмске репортаже о свадби принца Виторија Емануела, и епизоду о доласку књаза Николе са пратњом у Рим.

Тако се догодило да су, са књагињом Јеленом, књаз Никола и његова пратња постали прве личности из Црне Горе које су се нашле снимљене на филмску траку.

Филмска репортажа од пет епизода носи назив: „Matrimonio dei principi di Napoli a Roma“ и обухвата главне догађаје и главне личности ових свадбених свечаности.

Друга сторија у овој репортажи, која приказује долазак у Рим црногорског књаза Николе са његовом свитом, названа је: „Attivo in Roma del principe Nicola del Montenegro“.

И у неким другим епизодама овог документарног филма присутни су књаз Никола и дијелови његове пратње.

Појединачно или цјеловито, ови филмски фрагменти приказивани су, крајем 1896. и првих мјесеци слједеће године, у Италији и и у другим европским земљама. Тако, у Торину од 20. до 26. децембра 1896, а у Риму, у биоскопу Л Јер (Museo Fotto-Elettrico Le Lieure), кинематограф Лимијер давао је од 29. јануара до 5. фебруара 1897, поред других сторија о женидби „нашљедника пријестоља“, и сторију о доласку црногорског књазу у Рим, коју је пратила музика са фонографа: црногорска и краљевска италијанска химна.

Још један примарни филмографски податак везан је за ову удадбу, када је ријеч о филму, Црној Гори и Црногорцима.

Први посјетиоци неке филмске представе, из Црне Горе, колико данас знамо, били су опет чланови куће Петровића. Уосталом, као што је то био случај и у многим другим манифестацијама.

Италијански листови забиљежили су да су, у јануару 1898, у Напуљу, у краљевском дворцу, присуствовали пројекцијама кинематографа Лимијер, поред домаћина, принца и принцезе од Напуља, и њена мајка Милена, сестра Ана, браћа Данило и мали Петар.

Нешто касније, од 1899, чланови Јеленине породице, родбине и дворске камариле били су све чешће њени гости. Те године, султан Абдул Хамид поклонио је књазу Николи јахту „Тимзах“, названу послије „Змај“, да би могао, како му је то поручио сам султан, лакше прелазити Јадранско море, пошто се опријатељио са италијанским двором.

У два наврата, ова јахта превезла је до Црне Горе и италијанске сниматеље.

IV

Од првих кадрова из октобра 1896. па до краја 1918. разни сниматељи откривали су и филмски предочавали Црну Гору, нарочито Цетиње, приморје, двор Николе I, црногорске бојове и људе, као један нови, аутентични и атрактивни свијет, о коме се доста писало, а сада се могао и видјети помоћу живих покретних снимака.

Филмографија која се непосредно тиче Црне Горе тога времена, обухвата низ филмова и велики број филмских материјала („presse filmée“).

Ова филмска грађа представља културно добро од изузетног значаја. Јер, она чини незамјенљив документ о једној епохи, у распону од приказа двора и његових церемонија, па до драматичне слике и истине о животу остале Црне Горе, у рату и миру.

Лит.: *Споменица вјеридбе и вјенчања црногорских књагиница Милице и Стане*, приредили: Живко Драговић, и Радоје Рогановић, Цетиње, 1896; *По поводу переходая въ католичество княжны Елены Черногорской*. А. Александрова, Казань, 1896; Никола I Петровић Његош, *Цјелокупна дјела*, књига четврта и књига шеста, Цетиње, 1969; Р. Б., *Филм, РТВ, библиотеке*, „Стварање“, 1980, 8—9; Aldo Bernardini, *Cinema muto italiano, I Ambiente, spettacoli et spettatori 1896—1904*, Roma, 1980.

II — УМЈЕТНИЧКИ РАДОВИ О ШЋЕПАНУ МАЛОМ

На шта наводи библиографска грађа о Шћепану Малом и Црној Гори његова времена (1766—1773) у свјетлу неколико умјетничких средстава и подручја?

— Као тема, од свих црногорских историјских личности, Шћепан Мали је најчешће обрађиван на српскохрватском и на неким страним језицима. Знатно више од других личности из историје Црне Горе, које су биле предмет умјетничке обраде домаћих и страних аутора, као: Теута, Балшићи, Црнојевићи, скадарски господари и велможе, Озана Которка, Змајевићи, Бајо Пивљанин, Криле Цвјетковић, Петар I, Петар II, Марко Миљанов, затим црногорски ратници и савремени револуционари.

У овоме, по броју библиографских јединица у различитим умјетничким категоријама, Шћепан Мали предњачи и испред самог Његоша, о коме је снимљено шест кратких документарних филмова, написана једна опера (Карел Бендл), једна драма (Д. Буровић), објављен велики број стихова („Поезија у славу Његоша“, „Стварање“, 7—8/51), затим двије романсиране биографије (Ч. Вукотић, Т. Букић) и једна монодрама („Ја, Раде Томов“).

Умјетничка обрада Шћепановог лика и његове улоге у Црној Гори обухвата: један сонет, једну литерарну хронику, један роман, четири епске пјесме, двије драме, једну приповијест, једну комедију, једну поетску прозу, два дугометражна играна филма, једну оперу и три сценске адаптације Његошевог „Шћепана Малог“, као самосталне креативне творевине.

— Занимање стваралаца за Шћепанову појаву и његову судбину повлачи се од његове смрти до данас, кроз двије стотине и више година. Подједнако колико и интересовање историографа.

— Од свих црногорских првака, Шћепанов лик је први који је европска јавност упознала, путем умјетничке ријечи.

— О њему, још за његова живота, написан је, вјерујемо, први сонет уопште о некој црногорској значајној историјској глави. Писао га је, свакако, неки наш, нама непознат земљак, на италијанском језику.

Такође наш човјек, Стјепан Зановић, написао је књигу о Шћепану, десет година послје његове смрти, прву литерарну хронику уопште о једној црногорској историјској личности. Овај пут на француском језику и издату негдје у иностранству.

Исто тако, први роман са темом из црногорског живота везан је за Шћепана и тадашњу Црну Гору. Његов аутор је странац, Карл Херлосзон. Роман је написан на њемачком, издат у иностранству, објављен у два издања, преведен на чешки.

И у једном и у другом случају, ово су први литерарни текстови објављени у иностранству, на страним језицима, о некој црногорској историјској личности.

— И два највећа писца из црногорске књижевне прошлости: Његош и Љубиша бавили су се, у својим дјелима, Шћепановом личношћу.

Његошу је Шћепан био чак и нека врста сталне заокупљености, од младих дана.

У своја два младалачка спјева, Његош говори о догађајима из Шћепанова времена, затим је посветио једну читаву драму његовом животу, а такође и једну одужу десетерачку пјесму, поред објашњења уз ову пјесму и предговора драми, у којима је ријеч о Шћепану Малом.

Поред нешто прозе, Његош је написао 1.865 осмерачких и десетерачких и 4.090 драмских десетерачких стихова који се, у већини посредно, тичу Шћепана Малог.

1. Аноним, *L'alma di Pietro Terzo ancor s' aggira lacera ultime!*... (*Душа Петра III још увијек се около вије...*), пјесма с почетка 1768. године.

Сонет о Шћепану Малом нађен у Хисторијском архиву у Дубровнику (DAD, Acta S. M. M.), на полеђини прве стране извјештаја упућеног дубровачком Малом вијећу, под насловом: „*Novelle di Albania dal mese di agosto sino tutto dicembre 1767 e gen. 1768.*“

Претпоставља се да је аутор ове пјесме наш човјек.

Први ју је објавио, у оригиналу, Г. Станојевић у својој студији „Шћепан Мали“, Београд, 1957, стр. 29.

У преводу на наш језик објавио ју је Р. В. Петровић у чланку: „Ко је био лажни цар Шћепан Мали?“ („Дуга“, 8. VII—2. X 1978).

2. (Стјепан Зановић), *Stiepan-Mali, c'est-a-dire Etienne-Petit ou Stefano Piccolo, le pseudo Pierre III, empereur de Russie, qui parut dans le Grand-Duché de Monténégro, situé entre la Mer Egée, l'Albanie Turque et le Golf Adriatique, en 1767, 1768. et 1769, cinquieme édition, a Mangalor forteresse du Nabab Hyder-Haly sur le côtes du Malabar, MDCCL XXXIV, p. 72 + 16.*

На књизи име аутора није наведено.

Аутор је Будванин Стјепан Зановић (1751—1786). Штампана је, изгледа, у Паризу.

Припада дјелима која литерарно обрађују појаве и личности из историје, са претензијама на историјску истину.

Ово је први већи рад уопште о Шћепану Малом.

Превод, са коментаром, први пут је објављен у „Стварању“, 10/78, под насловом: (Стјепан Зановић), „Шћепан Мали, то јест Etienne Petit или Stefano Piccolo, лажни Петар III, руски цар, који се појави у Великој Књажевини Црној Гори, смјештеној између Егејског мора, Турске Албаније и Јадранског мора 1767, 1768. и 1769. Пето издање, у Мангалору, тврђави набоба Хидар-Хали на обалама Малабар, 1784“.

Овај превод такође је објављен и у књизи Стефана Зановића: „Пакао или небо“ (избор, предговор и биљешке др Р. Ротковић), Титоград, 1979.

У првом дјелу књиге Зановић говори о Шћепану Малом, а у другом поистовјећује себе са Шћепаном Малим, као што је то урадио још 1776, у писму Фридриху II: „Ја сам Шћепан Мали!“

3. Herloszsohn, Karl, *Stephan-Maly, der Montenegriner Häuptling*, I—II, Leipzig, 1828.

Друго издање такође у Лајпцигу, 1853. године.

Превод на чешки под насловом: „Černohorci, historicko-romanticka povidka“ od K. Herloše (Herlossohna), v Praze, 1853, стр. 295.

Карл (Georg, Reginald) Херлосзон (1804—1849), подједнако њемачки и чешки писац, правим именом Херлос, код Чеха познат као Јиржи Карел Херлош.

О Херлосзоновом роману о Шћепану Малом писано је у „Стварању“, 11—12/54, а о Херлосзону и Црној Гори у београдским „Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор“, 1—2/58.

Овај Херлосзонов роман је први роман уопште у Црној Гори.

4. Петровић, Петар II Његош, *Глас каменштака, пјесма о јуначким дјелима Црне Горе од 1711. до 1813*, спјевана маја 1833, на Цетињу.

У стиховима од 775 до 1077 Његош говори о догађајима везаним за Шћепана Малог, али му не спомиње име.

Рукопис овог спјева Његош је предао у Бечу, јуна 1833, Вуку Карашићу, ради штампања. Касније, до јула 1835, прерадио га је и проширио у „Свободијаду“, али ни један ни други спјев за живота није штампао.

Италијански превод „Гласа каменштака“ објављен је 1941. у ХСIV „Споменику САН“, а српскохрватски превод 1951, у „Цјелокупним дјелима П. П. Његоша“, књига друга.

5. Милутиновић, Симеон Сарајлија, *Историја Црне Горе од искона до новијега времена (1788)*, Београд, 1835.

На стр. 96—100 налази се пјесма о црногорском војевању против Турака и Млечића, у Шћепаново вријеме, 1768, јер је Сарајлија у текст своје „Историје...“ укљопио и десетерачке пјесме.

Утврђено је да је аутор ове пјесме Петар I. Налази се у Вуковој заоставштини, у САНУ, међу преписима неких пјесама Петра I које је Вуку предао Петар Марковић, 1828. године. Посебно, као пјесму Петра I објавио ју је Т. Букић, 1951, а 1965. Ч. Вуковић у избору „Фреске на камену“.

Ова пјесма прво је објављена у „Пјеванији црногорској и херцеговачкој“, I издање, Будим, 1833, под бр. 4, а у њеном II, потпунијем, издању, Лајпциг, 1837, под бр. 14. и насловом „Боговање“.

Збирка „Пјеванија...“ била је потпуно спремна за штампу у лето 1829. године. Тада ју је Сарајлија предао Пољаку А. Кухарском ради штампања.

У априлу 1833. Сарајлија је поднио Књажевској типографији у Београду „Хисторическо описаније Зете Земље“, односно, „Историју Црне Горе...“. Она је била готова априла 1836. године.

6. Петровић, Петар II Његош, *Свободијада, епски спјев у десет пјесама, посмртни остатак владике Петра Петровића Његоша* (издао Л. П. Ненадовић), у Земуну, 1854.

Овај наслов своје посмртно издатом дјелу није дао Његош. Он је свој спјев увијек називао „Свободијада“.

„Свободијада“ је написана прије лета 1835. године.

У њеној „Пјесми осмој“, у 1205 осмерачких стихова, пјева о догађајима и борбама у Шћепаново вријеме.

7. Петровић, Петар II Његош, *Шћепан Мали (1768)*, „Огледало српско“, Београд, 1845.

Предисловије „Огледалу...“ написано је средином 1945, а књига је изашла из штампе почетком 1846. године.

У збирци, ова пјесма се налази под XXIV.

Њен је аутор Петар I Петровић.

Његош ју је узео из Милутиновићеве „Историје Црне Горе...“, затим ју је потпуно измијенио и проширио за три пута. Код Петра I пјесма има 119, а код Његоша 358 стихова. Сем тога Његош јој је дао горњи наслов.

У тачци 9. примјечанија овом дјелу Његош износи свој став и податке о Шћепану Малом.

8. Петровић, Петар II Његош, *Лажни цар Шћепан Мали, историческо збитије осамнајестог вијека, пјесмотворије његове свијетлости Петра Петровића Његоша, владике и господара Црне Горе*, издао 1851. Андрија Стојковић у Трсту, печатња браће Жупан у Загребу, 1851.

„Лажни цар Шћепан Мали“, написан је „још 1847“, а Његош га је предао А. Стојковићу јуна 1850. године.

По задарском листу „Il Nazionale“, бр. 7/1862, и његовом „Прилогу к Народном листу“, Његош је још жив био „кад се је приказивао у Будви његов „Горски вијенац“ и његов „Стиепан Мали“.

У Рисну, 1871, домаћи дилетанти извели су ову историјску драму.

Ово су најранија извођења ове драме.

Послије II свјетског рата, прво је услиједила радио-адаптација коју је емитовао Радио-Београд, 15. децембра 1951, а прву сценску адаптацију извело је Народно позориште на Цетињу, 12. јула 1954. године.

9. Љубиша, С(тефан), *Шћепан Мали, како народ о њему повиједа*, „Дубровник“, забавник Народне штионице дубровачке за год. 1868, Сплит, 1868, стр. 129—163.

Ова „приповијест црногорска осамнаестог вијека“ С. М. Љубише (1824—1878) о Шћепану Малом први пут је штампана у засебној књизи у „Приповијестима црногорским и приморским, скупио, сложио и прегледао Шћепан Митров Љубиша“, Дубровник, 1875.

10. Загорко (Светозар Љ. Гавриловић), *Шћепан Мали (лажни цар), трагедија у пет чинова*, „Гүсле“, Београд, 1882, 1883, бр. 1—9.

У часопису „Гүсле“ објављена су три прва чина ове драме, заправо до средине треће појаве трећег чина; драма је довршена 1889, под насловом „Шћепан Мали, трагедија у стиховима“, али није објављена, иако је, 1881, аутор најавио да ће је дати у штампу.

О овој драми писано је у „Стварању“, 6/73.

Светозар Љ. Гавриловић (1857—1917), под псеудонимом Борко Брђанин, објавио је драму „Борбе Балшић“ и оставио у рукопису драму „Ускоци“.

11. Димовић, Буро, *Лажни цар Шћепан, историјска комедија у три чина*. Инвентар дела и плаћених рукописа Народног позоришта у Београду, бр. 1470, из 1939. године (под насловом: „Цар Шћепан Мали“, историјска комедија у три чина, написао Буро Димовић).

Ова комедија први пут је приказана 22. јуна 1939. у Народног позоришту у Београду.

Насловну улогу је играо Александар Цветковић, режировао Мата Милошевић.

У „Стварању“, 7/73, чланак о овој драми и њеном писцу, Буро Димовићу (1872—1966).

12. Секулић, Исидора, *Његошу књига дубоке оданости I*, Београд, 1951.

Поводом Његошевог „Лажног цара Шћепана Малог“, поетска проза о Шћепану Малом и Црној Гори његовог времена, на стр. 284—332.

13. *Лажни цар*, дугометражни играни филм, производња: „Ловћен филм“, октобар 1955, режија: В. Стојановић, сценарио: Р. Буровић, у главној улози: Раде Марковић.

Ово је први дугометражни играни филм црногорске професионалне кинематографије. Његова тема, производач и аутори су са подручја Црне Горе.

У исто вријеме, то је и први историјски филм у југословенској филмској производњи последије прошлог рата.

Одломак из сценарија под насловом „Први сусрет“ објављен је у „Стварању“, 9/59. То је први уопште објављени сценарио у црногорској периодици.

У „Стварању“, 3/74, налази се „Ријеч уочи снимања филма „Лажни цар“.“

14. Dor, Milo, *Alle meine Brüder*, roman, Wien, 1978.

О Шћепану Малом на стр. 94—133.

Доров роман у 15 поглавља припада тзв. „литераризацији“ књижевности, са директном интерполацијом докумената у надграђено ткиво драмског причања.

О овом роману браћи о Зановићима и његовом аутору Милораду Дорословцу опширније писано у „Побједи“ од 24. марта 1979. године.

15. *Човјек кога треба убити, легенда о цару Шћепану Малом*, дугометражни играни филм, производња: „Јадран филм“, Загреб, „Студио филм“, Титоград, „Цроатиа филм“, Загреб, април 1979, режија: В. Булајић, сценарио: В. Булајић, Б. Беронимо, Р. Буровић, у главној улози: З. Чрнко.

Премијера је одржана 5. априла 1979. у Никшићу, одмах потом у Титограду, а у Загребу 22. априла 1979. године.

На шпици стоји натпис да је филм рађен према народној легенди о Шћепану Малом.

16. Перуновић, Станко Ј. (1886—1961), *Драматизација „Шћепана Малог“*, рукопис, садржи 58 стр., куцаних на машини, чува се у ауторовој заоставштини.

Подаци су из чланка Радоја Пајовића: „Станко Ј. Перуновић“, „Библиографски вјесник“, Цетиње, 1963, стр. 177.

Постоје још двије сценске обраде и прераде Његошевог „Шћепана Малог“, као самостални креативни чин: сценска адаптација Б. Бошковића, која је изведена у Народном позоришту на Цетињу, 12. јула 1954. и сценска адаптација С. Стојановића, приказана у Црногорском народном позоришту у Титограду, 18. новембра 1969. године.

17. Таминџић, Боро, *Шћепан Мали*, опера у три чина, Титоград, 1980, у рукопису.

Аутор либрета за ово оперско дјело са историјским садржајем истовремено је и његов композитор.

Настао је на основу докумената, Љубишине приповијести и Његошеве драме о Шћепану Малом и његовом добу.

Врше се припремне радње за извођење ове прве црногорске опере.

III МАНЕ ПЕТРОВИЋ — ПРВИ УКАЗНИ РЕДИТЕЉ
У ЦРНОЈ ГОРИ

I

Први стални, министарским указом постављени позоришни редитељ у Црној Гори био је путујући глумац Мане Петровић.

У нешто чланака који говоре о посјетама путујућих позоришта Црној Гори и о првим годинама Књажевског, односно Краљевског црногорског народног позоришта на Цетињу он се искључиво помиње као Машо, а негдје и као Машан Петровић. Тако га називају Ристо Ј. Драгићевић, Нико С. Мартиновић, Радослав Ротковић, као и ондашња текућа штампа, нпр. „Цетињски вјесник“. Под тим именом, биљежи га, али само као глумца и редитеља на Цетињу, и Боривоје С. Стојковић у својој „Историји српског позоришта . . .“, док у књизи Б. Д. Пејовића „Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852—1916“ не постоји ни као Машо ни као Мане Петровић. Једино у енциклопедијској јединици о позоришном животу и раду у Црној Гори, објављеној и у „Стварању“, 7/80, зове се овај први званични црногорски редитељ онако како се стварно звао: Мане Петровић.

Док Драгићевић, Мартиновић и Ротковић знају само за Маша Петровића, што је и разумљиво, пошто његово истинско име нијесу могли ни пронаћи у црногорској штампи ни међу документима његовог времена, дотле Б. С. Стојковић у својој књизи говори и о Машу Петровићу и о Ману Петровићу, али као о двије потпуно одвојене личности, што се, поред осталог, види и у регистру имена ове књиге.

У њега, први — Машо (Маша) само је глумац и редитељ на Цетињу и нигдје се ван њега не помиње, а други — Мане, путујући глумац који припада разним позоришним друштвима и који никакве везе, по Стојковићу, нема са Цетињем и црногорским позориштем.

У својој „Историји . . .“, у којој је, како сам каже, посебну пажњу обратио баш путујућим позориштима и глумцима („Илустрована политика“, 20. 10. 1981), овај театролог помиње Мана Петровића на три мјеста. На 537. страни Стојковић пише посебну одредницу о глумцу Ману Петровићу, за кога каже да је брат Петра-Пеције Петровића, наводи позоришне трупе у којима је играо, да је неко вријеме имао и своје путујуће друштво, означаје га као глумца („добар карактерни и комични глумац“), биљежи и неколико улога у којима се истакао (Јаго, Гвозден, Јованче Мицић). Затим, на 553. страни, наводи Мана као једног од глумаца који је прошао кроз „Весело позориште“ Михаила Бакића. На тој истој страни, посебно, Стојковић пише и о Анђи Петровић, такође путујућој глумици, и супрузи исто путујућег глумца, Борђа-Бокe Милинковића, и наглашава да је она сестра Петра-Пеције Петровића. А онда додаје да је „и њен брат Мане Петровић био такође цењен као добар и даровит карактерни глумац“, који је једно вријеме водио и своје путујуће позориште.

Ни овдје, ни другдје, Стојковић не сумња да би тај Мане могао бити главом Машо Петровић. За њега Мане Петровић је путујући глумач, брат глумице Анђе Петровић-Миленковић и писца Пеције Петровића, члан многих позоришних друштава и управник, на кратко, неке путујуће позоришне трупе. Од тога, по њему, ни једно није Машо (Маша) Петровић, већ једино први стални, постављени позоришни редитељ Књажевског црногорског позоришта на Цетињу.

Да би забуна била још већа, Стојковић Маша и његову жену, К. Петровићку, убраја, на 504—505. страни, међу црногорске аматере који су се 1910. године посветили глуми и професионално.

У својој књизи, Стојковић спомиње Маша Петровића четири пута. На 504. страни каже да је први редитељ Књ. црног. народног позоришта био Маша Петровић, уз ознаку: „дотле способни и амбициозни позоришни посленик“. Потом, на 505. страни, да је у Књ. црногорском народном позоришту био „главни и врло активни редитељ у 1910.“, а на 543. страни да је, заједно са Милутином Стевановићем, у сезони 1910/11, био „члан и врло активни и заслужни редитељ тек основаног црногорског народног позоришта на Цетињу“. Још једанпут га Стојковић спомиње, на 505. страни, опет као редитеља, али пошто је Машо Петровић већ био напустио Цетиње.

Због учешћа у стварању професионалног црногорског театра, а и због тога што је ријеч о првом именованом и стално постављеном редитељу уопште у Црној Гори — потребно је исправити ову забуну. Јер, Машо (Машан) Петровић и Мане Петровић су исте личности. Заправо, Машо Петровић, под којим су га именом једино познавали Црногорци, правим је именом Мане Петровић.

Остаје тајна зашто су га Црногорци тако назвали. Или, зашто је, можда, сам себе тако крстио.

II

Мане Петровић рођен је 1872. у Оточцу, као и његова сестра Анђа (1875) и брат Петар-Пеција (1877).

Прекинувши школовање, рано се обрео у путујућим позоришним дружинама. Вјероватно је непосредно и дјеловао на развитак своје сестре, будуће путујуће глумице и жене путујућег глумца, и на брата, драмског писца.

Играо је, како тврди и Стојковић, између осталог, у позоришним трупама Михаила Пешића, Борђа Милинковића, Буре Протића, Миливоја Стојковића и Петра Гирића.

За нас је једино занимљиво његово учешће у трупи Петра Гирића, јер је везано за долазак Мана Петровића на Цетиње и за његов каснији рад у Књажевском црногорском народном позоришту.

Стално путујуће позориште Петра Гирића било је једно од значајнијих, по квалитетном глумачком ансамблу и добром репертоару и представама. Чак су његови чланови имали боље приходе од оних

у другим трупaма, што је све говорило о Гирићу као одличном организатору и редитељу-педагогу, са знањем и искуством. Неоспорно, чланови његове трупе од њега су могли доста научити.

Послије кружења по западним југословенским крајевима, са својим позориштем Гирић је гостовао у Херцег-Новом, Котору и на Цетињу, од почетка септембра до друге половине октобра 1909. године. Као члан ове трупе, нашао се на Цетињу и Мане Петровић, са својом женом, такође глумицом.

На овом путу, Гирићево позориште приказало је: „Хасанагиницу“ М. Огризовића, „Рушку“ Пеције Петровића, „Идеалног мужа“ О Вајлда, „Смрт мајке Југовића“ И. Војновића, Стеријине „Срећне заруке“ и др.

„Глас Црногорца“ и „Цетињски вјесник“, у својим септембарским и октобарским бројевима, пратили су, похвално, ово гостовање, доносили приказе, истицали глумце и њихове улоге, међу њима и жену Мана Петровића у „Смрти мајке Југовића“.

При крају гостовања, средином октобра 1909, како извјештава „Цетињски вјесник“ (бр. 80), Цетињско радничко друштво, за своју драмску секцију, ангажовало је за сталног редитеља Маша Петровића, а његову жену за глумицу, са напоменом да су обоје до тада били чланови Гирићевог позоришта, да је Петровићка била примадона тога позоришта, а да је Машо Петровић, како је Мане већ тада назван, брат писца Пеције Петровића.

Са својом женом, остаће Мане Петровић на Цетињу од октобра 1909. до средине 1911. године. Већ у сезони 1911/12, такође са својом женом, члан је Хрватског народног покрајинског казалишта у Сарајеву, а, крајем 1912, сакупиће нешто глумаца са којима ће давати представе по Хрватској, највјероватније са својом сестром и зетом, Борћем Милинковићем. Умријеће негдје крајем 1916. у Загребу.

III

Каква је то била аматерска драмска секција Цетињског радничког друштва која ће ангажовати за свога сталног редитеља Мана Петровића?

Постојао је дуговременски континуитет у раду дилетантских позоришних друштава на простору Црне Горе до 1918, а посебно, у њеном слободном дијелу, од оснивања Добровољног позоришног друштва Цетињске читаонице, 4. децембра 1883. године. Исто тако, у неку руку, постојао је и континуитет у гостовању путујућих позоришта (Буре Протића, Фотија Иличића, Михаила Димића), а на Цетињу нарочито послје отварања колског пута Цетинье-Котор, маја 1881. године.

Цетињско радничко друштво настало је 27. маја 1907. из Занатско-пјевачко-тамбурашког друштва које је постојало од 1904. до 1907. године. Његов амблем биле су двије радничке руке које држе чекић.

Дилетантско одјелење Цетињског радничког друштва претворено је 20. октобра 1909. у Народно позориште Цетињског радничког друштва, често називаног и Радничко позоришно друштво. Радило је до 16. маја 1910, када је од њега, указом књаза Николе, формирано, као државна установа, професионално Књажевско црногорско народно позориште.

За нас овдје је битно да је баш у дане 1909., када је Дилетантско одјелење овог друштва прерасло у његово позориште, на Цетињу гостовала Гирићева трупа, у којој су се, као њени чланови, налазили Мане Петровић и његова супруга. Тада је предсједник Цетињског радничког друштва, агилни и образовни Јован И. Хајдуковић, ангажовао за стално, као редитеља и глумца, Мана Петровића, а његову жену као глумицу позоришне секције овог друштва.

Очито је да су овим ангажманом Јован Хајдуковић и остали цетињски позоришни предводници имали на уму идеју о претварању њиховог дилетантског одсјека у професионално позориште. Јер, 1. јануара 1910. њихово аматерско позориште приказало је „Књаза Арванита“ Николе I, у режији Љуба Таминџића. Овој представи, коју су приказивали и прије преузимања Мана Петровића, присуствовао је аутор са својим сином Петром и то је убрзало оснивање црногорског државног театра. Тада је Никола I наредио да се „испита могућност установљења и опстанка сталног позоришта на Цетињу“. Заправо, то је било обнављање старе идеје о стварању националног позоришта, за који је Бранислав Нушић, још октобра 1907, израдио меморандум о могућностима организовања једног позоришног ансамбла на Цетињу.

Недјељу дана након ове књажеве посјете, на приједлог његове владе, Народна скупштина Црне Горе унијела је у буџет за 1910. суму од 6.000, као помоћ овом позоришту.

У вези са овом новчаном помоћи, свакако Јован Хајдуковић, под иницијалом S, пише у „Цетињском вјеснику“, од 9. јануара 1910, о начину како да се дође до сталног позоришта. Он предлаже да се позоришни одсјек Радничког друштва одвоји од овог друштва и да почне стручно а не дилетантски да ради. У сљедећем броју „Цетињског вјесника“, од 13. јануара 1910, исти аутор каже да је мисао о оснивању сталног позоришта наишла на одзив, па наставља са својим приједлозима: избор оснивачког одбора, израду правила која ће обухватити цјелокупни позоришни рад, затим одређује ко би требало да чини управу: предсједник, секретар и драматург. Поред управе, постојао би и књижевни одбор, који би се, са драматургом, старао о репертоару и представама, концертима и сл. Чак наглашава да би се давали „само одабрани комади који би се изводили смишљено, са студијом.“ Такође предлаже да се, упоредо са глумачким персоналом, ствара и пјевачки хор, а доцније и позоришни оркестар.

Пошто су двор и министар просвјете и црквених послова углавном прихватили ове приједлоге, већ 19. јануара 1910. израђена су правила будућег државног позоришта, потом су одмах поднесена

надлежнима на одобрење. Одмах последије овог, 4. фебруара, кандидовани су чланови управе и књижевног одбора. Већ сјутрадан, 5. фебруара, одлуком министра просвјете и црквених послова Пера Вучковића, под чију је надлежност потпала ова установа, за привременог управника постављен је Јован И. Хајдуковић, члан Главне државне контроле и Привредног савјета Црне Горе, за његовог замјеника Мило Ковачевић, за сталног редитеља Машо Петровић, а за чланове Књижевног одбора професори: Мило Ковачевић, Душан С. Букић и Душан Д. Вуксан.* Задатак управе је био да одмах приступи „и самом раду на остварењу Народног позоришта“.

Од своје прве сједнице, коју су одржали 17. и 18. фебруара 1910, управа и књижевни одбор почели су да припремају све што је било нужно за отварање црногорског народног позоришта. Поред домаћих дилетаната, ангажовани су и неки глумци из путујућих друштава, међу првима: Коста-Коча Јовановић, Илија Вучићевић и Милутин Стевановић.

Пошто је средином априла 1910. одобрен привремени статут овог позоришта као будуће државне установе, извршено је у недељу 16. маја 1910, у Зетском дому, свечано отварање позоришта.

Тога дана Народно позориште Радничког друштва постаје државна установа и добија назив: Књажевско црногорско народно позориште.

Ујутро је одржана свечана матинеја, а на вече свечана представа „Балканске царице“, коју је режирао Мане Петровић. Пролог за ову представу написао је Душан С. Букић, а декламовала га је жена Мана Петровића.

Од домаћих извођача у „Балканској царици“ су играли: М. Катински, Љ. Таминцић, Боко Бег, К. Мартиновић, Ј. Лазаревић, а од извањца: Рудолф Дир, Мила Дир, Милутин Стевановић, док је Мане Петровић играо Деана, а његова жена Даницу.**

На основу до сада сакупљене грађе, тешко је разјаснити зашто су се Јован Хајдуковић и остали одлучили да одаберу из Гирићеве трупе баш Мана Петровића за сталног редитеља Дилетантског одјељења Радничког друштва, а касније да га кандидују и одреде за првог, указног редитеља Књажевског црногорског народног позоришта, када су, сва је прилика, његове редитељске и глумачке способности биле доста скромне, а редитељске готово и непознате. Ово поготово ако га упоредимо са неким члановима Гирићевог позоришта, нпр. Костом Барјактаровићем и Милутином-Буцом Стевановићем, који су били чланови, а повремено и редитељи, у црногорском позоришту у исто вријеме кад је у њему радио и Мане Петровић.

* Овај податак, између осталих, говори да је Д. Д. Вуксан стигао на Цетиње на самом почетку 1910, а не крајем те године, како стоји у чланку В. Лукића: „Плодно дјело Душана Вуксана“, „Побједа“, 7. и 8. мај 1981. год.

** И први позоришни плакат у Црној Гори везан је за „Балканску царицу“, поред много чега другог. Поводом њеног приказивања у Зетском дому објављен је у „Гласу Црногорца“, 4. децембра 1888. год.

Ако желимо да нагабамо, онда би један од разлога могао бити и тај што је Мане био брат Пеције Петровића, чије су четири драме већ извођене у загребачком позоришту, а чији је комад „Рушка“ приказала и Бирићева трупа на Цетињу. Овом нагабању помажу и вијести из тадашње црногорске штампе које увијек наводе ову родбинску везу. Нпр., у „Цетињском вјеснику“, од 4. августа 1910, у вијести под насловом „Мио гост“ каже се да на Цетињу борави, у гостима код свога брата редитеља Маша Петровића, познати писац Пеција Петровић, „аутор многих лијепих позоришних комада из личког живота, од којих је један видјела и цетињска публика“. Редакција поздравља Пецију и жели му пријатан боравак на Цетињу.

А друга претпоставка могла би да буде и то што су Душан С. Букић, Душан Д. Вуксан и Мане Петровић били ужи земљаци. Чак из Метка (село Медак), одакле је био Вуксан, био је и дјед Петровића, по мајци, Данило Трбојевић.

У току 1911. Мане Петровић нестаје са Цетиња. Као редитељ и, умјесто њега, спомињу се добри и искусни глумци: М. Стевановић, Н. Хајдуковић, Ј. Мицић и И. Вучићевић.

Тешко је разабрати, зашто је, по завршетку сезоне 1910/11, из Цетиња отишао Мане Петровић, кад је сваком путујућем глумцу био циљ домоћи се сталног ангажмана у неком повлашћеном позоришту, уколико није био сличан ликовима из Островскога „Шуме“. Такође, мутно је зашто је, тако брзо, Јован И. Хајдуковић напустио управнички положај. Већ на самом почетку 1911. као в. д. управника и предсједник Књижевног одбора спомиње се Мило Ковачевић, али на кратко, као што ће, послѣје њега, Душан С. Букић исто тако мало времена бити привремени управитељ, јер, умјесто њега, 16. фебруара 1911, постављен је Душан Д. Вуксан.

Неки разлози и за Мана Петровића, и за Хајдуковића, а и за остале управнике који су се тако нагло смјењивали, можда би се могли наћи у чланку о црногорском позоришту, објављеном у „Дану“, бр. 1/2 — 28. марта 1911, потписаном иницијалом D, чији је аутор Душан С. Букић, један од уредника овог часописа. Чланак је настао одмах након кратког Букићевог управниковања.

Прво, ту је критичка ријеч о неком „наивном, готово племенском такмичењу“, које је пратило, по Букићу, стварање овог позоришта. Даљња оштрица је уперена на полуцивилно управљање овим позориштем и на његово ограничено буџетирање, у коме „од свих издатака држава сноси само осми дио, а све остало пада на грађанство“. А онда следује тврдња да је од ове врсте установа немогућно очекивати новчани успјех, па да зато позоришна управа није ни крива што се, у оваквим приликама, тешко „може говорити о правом естетском успјеху“, и што је на сцени завладала „сентиментална романтика и примаса комичарева“, чему је управа морала прибећи да не би гледала „празна сједишта с помрчином буџетском“. На крају, аутор оптимистички закључује да је, ипак, у свему овоме „за нас важан моменат егзистенција самог позоришта“.

И доиста, за културну историографију Црне Горе то је било битно.

Томе чину припада и Мане Петровић по историјској предности на коју има право као први стални и именовани позоришни редитељ у Црној Гори.

Лит.: Драгићевић, Ристо Ј, *Припреме за отварање првог државног позоришта на Цетињу*, „Историјски записи“, 5/6, 1948; Мартиновић, Нико С, *Прва година Цетињског позоришта*, „Сусрети“, 8/9, 1954; Стојковић, Боривоје С, *Историја српског позоришта од средњег века до модерног доба (драма и опера*, „Театрон“, 10/11, 13/14, 15/16, 17/18, 20/1/2, Београд 1977—79; Ротковић, Радослав, *Прва извођења Војновића у Црној Гори*, „Овдје“, април 1981.

Summary

A FEW FACTS — CHRONOLOGICAL FIRSTS

by Ratko Djurović

The paper examines thoroughly some data from the cultural history of Montenegro, in three parts.

The first part deals with circumstances which brought about making of the first motion picture frames featuring Montenegrins. In Italy, in 1896, on the occasion of Prince Vittorio Emanuele's wedding, the Montenegrin Prince Nicholas and some members of his entourage were filmed for a news document. The cameraman was the French Henry Le Lieure. The second part contains information on artistic works about Šćepan Mali. This pretender was a frequent subject of Yugoslav and foreign literature, both in poetry and drama. The third part offers biographic and other information about Mano Petrović — the first appointed theatre director who worked in the Cetinje theatre at the beginning of this century.

